

УДК 94:339.924(4+410),1970/1974“

Л. М. Ямпольська

**«ЄВРОПЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ» У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ СПОЛУЧЕНОГО КОРОЛІВСТВА
У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 70-х рр. ХХ ст.**

У праці досліджено європейський вектор зовнішньої політики британського консервативного уряду Едварда Хіта (1970 – 1974 рр.). Проаналізовані причини вступу Сполученого Королівства до Європейського Економічного Співтовариства, особливості ставлення Консервативної та Лейбористської партій до «європейської проблеми», формування інтеграційної політики «острівної держави» в даний період.

Ключові слова: Сполучене Королівство, Консервативна та Лейбористська партії, британський консервативний уряд, Європейське Економічне Співтовариство, «європейська проблема», інтеграційна політика.

В работе исследован европейский вектор внешней политики британского консервативного правительства Эдварда Хита (1970 – 1974 гг.). Проанализированы причины вступления Соединенного Королевства в Европейское Экономическое Сообщество, особенности отношения Консервативной и Лейбористской партий к «европейской проблеме», формирование интеграционной политики «островного государства» в данный период.

Ключевые слова: Соединенное Королевство, Консервативная и Лейбористская партии, британское консервативное правительство, Европейское Экономическое Сообщество, «европейская проблема», интеграционная политика».

European vector in foreign policy of the British Conservative government under the leadership of Edward Heath (1970 – 1974) has been researched in the work. Preconditions of joining the European Economic Community by the United Kingdom, peculiarities of the Conservative and Labour parties attitudes to the «European problem», formation of the «island state» integration policy in the period have been analyzed.

Key words: United Kingdom, Conservative and Labour parties, British Conservative government, European Economic Community, «European problem», integration policy.

Постановка¹⁶ проблеми. На тлі сучасних глобалізаційних та інтеграційних процесів особли-

вої уваги заслуговує проблема залучення до них окремих країн. Велика Британія, з її історією не легкого вступу до Європейського співтовариства, може бути прикладом подолання відстані від ізольованої позиції до інтегрованого стану. Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії продовжує відігравати помітну роль у світовій політиці, намагається зберегти своє місце і в європейському політичному просторі, і в трансатлантичному діалозі. Якби не були наслідки такої політики, накопичений англійцями досвід є привабливим для науковців і державних установ України, має вагомое практичне значення, з огляду на європейський вибір нашої держави.

Аналіз актуальних досліджень. Останні дослідження британських істориків присвячені окремим аспектам даної проблеми. Широком часовим охопленням і аналізом архівних документів Міністерства закордонних справ Великої Британії та Франції виділяється монографія професора Ліверпульського університету П. Белла «Франція і Британія у 1940 – 1994 рр.: довге відчуження» [19], в якій розкриваються причини конфронтації двох держав з «європейського питання», вказані перспективи розвитку їхніх взаємовідносин. Англійський історик С. Джордж у дослідженні «Незручний партнер: Британія та Європейське співтовариство» [21] частково приділяє увагу діяльності британських урядів на європейському напрямку, зазначаючи, що тривалі антиєвропейські тенденції в політичних колах країни вплинули на невизначеність зовнішньої політики Сполученого Королівства у другій половині ХХ ст., а пізній вступ до ЄЕС і вимоги надолужити втрачені позиції сприяли закріпленню за державою статусу «незручного партнера» для європейських сусідів. Загальній євроінтеграційній проблематиці та визначенню ролі Великої Британії в глобалізованому світі присвячені оригінальний збірник «Від реконструкції до інтеграції. Британія та Європа після 1945 р.» під редакцією Б. Бриваті і Х. Джонса [20], перекладні праці М. Яхтенфукса, Б. Колер-Кох [6], С. Гоці [2], Н. Мусиса [13] та ін. дослідників.

Серед досліджень сучасних українських британістів, на які спирається автор, слід виділити працю В.В. Копійки і Т.І. Шинкаренка [8], хоча в ній досить поверхово проаналізована діяльність британських урядів на європейському напрямку зовнішньої політики в першій половині 70-х рр. ХХ ст., а також монографії В.О. Крушинського [9] та Н.Л. Яковенко [18] – ґрунтовні дослідження «особливої» позиції Сполученого Королівства в процесах європейського будівництва.

Невирішеними аспектами залучення Великої Британії до «Спільного ринку» у вітчизняній британістиці є аналіз суб'єктивного фактору – власної позиції прем'єр-міністра Едварда Хіта, яка істотно вплинула на перебіг процесів на початку 70-х рр. ХХ ст.; правової специфіки Сполученого Королівства; ментального чинника – «острівної позиції» пересічних британців, яка з труднощами ламалася на користь «європейської ідентичності», що в деякій мірі знайшло відображення у дослідженні автора.

Мета і завдання статті. Завдання даної статті – проаналізувати діяльність консервативного кабінету Е. Хіта (1970 – 1974 рр.) на європейському напрямку, визначити позитивні і негативні сторони вступу Сполученого Королівства до «Спільного ринку», дослідити реакцію на цей процес у політичних колах країни, а також серед пересічних британців.

Виклад основного матеріалу. На тривалу ізоляцію Сполученого Королівства від перших європейських інтеграційних угруповань (Європейського об'єднання вугілля і сталі – ЄОВС, Європейського співтовариства з атомної енергії – Євратому), «зволікання» вступу до ЄЕС і формування «особливої» інтеграційної концепції вплинув пошук нової ролі у мінливому світі: вибір між преференційною системою Співдружності націй, трансатлантичними зв'язками зі США та об'єднавчими зусиллями Європи.

Зміна керівництва Франції у 1969 р. (президентом П'ятої Республіки після Шарля де Голля, який двічі – у 1963 та 1967 рр. накладав вето на вступ Великої Британії до ЄЕС, став більш ліберальний Жорж Помпиду – Л.Я.), а також перегрупування політичних сил у ФРН, внаслідок якого новий уряд сформувала коаліція соціал-демократів і вільних демократів, позитивно вплинули на перебіг переговорів Великої Британії з країнами «шістки» («історичного ядра» ЄЕС – Франції, ФРН, Італії, Бельгії, Нідерландів, Люксембургу) у 1970 – 1972 рр. [19, р. 65]. В урядових колах досить прагматично поставилися до очікуваного членства Великої Британії у Співтоваристві, сподіваючись, насамперед, на фінансовий та економічний зиск. По-перше, країни «історичного ядра» ЄЕС прагнули використати значний обсяг науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт Великої Британії, витрати якої могли скласти 62% загального обсягу НДДКР ЄЕС [14, с. 29]. По-друге, виробництво авіаційних двигунів, атомна енергетика, деякі види електроніки, окремі галузі транспорту і сільськогосподарське машинобудування Сполученого Королівства знаходилися на стадії реконструкції і могли б стати частиною економічного двигуна ЄЕС. По-

третє, Англія мала найбільш монополізовану у Європі банківську сферу (Сіті), найбільші фінансові групи з різними сферами впливу і мільярдними активами. Отже, група економічних факторів, а також політичний англо-французький компроміс визначили перспективи першого розширення «Спільного ринку».

Як же прореагували на можливість залучення до процесів європейського будівництва у британському політикумі? На відміну від лейбористських урядів Г. Вільсона (1964 – 1970 рр.), які вимагали на переговорах із «шісткою» країн-учасниць ЄЕС перегляду умов Римського договору 1957 р., консервативний кабінет Е. Хіта (1970 – 1974 рр.) змушений був погодитися на умови прийому, продиктовані членами ЄЕС. Зв'язки зі Співдружністю націй слабшали, Європейська асоціація вільної торгівлі за низкою економічних показників не витримувала конкуренції з ЄЕС, і перед Сполученим Королівством постала болісна проблема ізоляції від провідних європейських партнерів. У ході переговорів 1970 – 1972 рр. з державами-членами ЄЕС про вступ Великої Британії разом з Данією та Ірландією до цього інтеграційного угруповання, Е. Хіт намагався переконати депутатів парламенту і британську громадськість у тому, що з приєднанням до «Спільного ринку» країна отримає значні політичні дивіденди, одним з яких буде збереження суверенітету як на національному, так і на регіональному рівнях. Під час виступу 25 лютого 1970 р. у палаті громад прем'єр-міністр стверджував, що цей крок «не буде проектом створення федеративної Європи... До того ж ті члени Співтовариства, яким до вподоби федеративна система, готові відмовитися від своїх поривань, так що Велика Британія повинна стати її членом» [22].

Проте аналіз позицій уряду Е. Хіта довів, що прем'єр-міністр висував з приводу вирішення «європейського питання» суперечливі докази та неодноразово змінював свої погляди на політичний характер ЄЕС. У своїй останній промові в палаті громад 9 травня 2001 р. він підвів підсумок своєї діяльності: «Предметом моїх гордоців став успіх на переговорах про вступ Сполученого Королівства в Європейське співтовариство... Сучасні світові тенденції доводять, що ми повинні розділити суверенітет із нашими європейськими сусідами» [23]. Колишній прем'єр-міністр не міг проігнорувати подальшу інституціоналізацію ЄЕС, намагаючись ввести в оману британський загал шляхом вимальовування безпроблемних картин майбутнього членства країни в ЄЕС. Така тактика значною мірою сприяла тому, що у жовтні 1971 р. палата громад

проголосувала за вступ Сполученого Королівства до ЄЕС більшістю в 112 голосів.

Слід зазначити, що у процесі переговорів у Брюсселі була вироблена формула вступу Великої Британії до ЄЕС: передбачався 5-річний «адаптаційний період», протягом якого існуючі митні тарифи на промислові товари в торгівлі між Сполученим Королівством і ЄЕС повинні були скорочуватися по 20% щорічно; за цей час Велика Британія пообіцяла також зменшити пільгову торгівлю з країнами Співдружності націй [11, с. 62]. Вдалося досягти консенсусу з бюджетного питання. У світлі бюджетної реформи ЄЕС Велика Британія мала з 1975 р. передавати у європейський фонд всі податки на сільськогосподарський імпорту із третіх країн, а також частину податку на додану вартість. З урахуванням поетапної динаміки входження Великої Британії в систему Співтовариств, її внески в спільний бюджет повинні були зрости з 100 млн. ф. ст. в 1973 р. до 300 млн. ф. ст. у 1980 р. Британський внесок у бюджет ЄЕС встановлювався 8,64% від розміру ВВП у 1973 р., до 1977 р. він мав зрости до 18,92% [21, р. 46]. Питання про внески до комунітарного бюджету стало найбільш вразливим пунктом «Договору про приєднання до ЄЕС» і неодноразово піднімалося на подальших саммітах країн-учасниць Співтовариства. Проте компромісу було досягнуто: Франція зняла вето, і 22 січня 1972 р. в Брюсселі в палаці Егмонт був підписаний договір про приєднання Великої Британії, Данії, Ірландії до ЄЕС, який був ратифікований з 1 січня 1973 р. і ввійшов в історію як перше «розширення» ЄЕС.

Неоднозначно відреагували на таке рішення «європейського питання» у британських політичних колах, а також у середовищі пересічних громадян. Країна розкололася на два табори. На відміну від «єврооптимістів», репрезентованих більшістю Консервативної партії, фінансово-промислових кіл, «євроскептики» вимагали проведення референдуму з питання подальшої участі Великої Британії в ЄЕС. Особливо активізувалася ліволейбористська опозиція, яку очолив Джеймс Каллаген. Обґрунтовуючи свою позицію результатами опитування суспільної думки британців у 1971 р., які показали, що проти вступу країни до ЄЕС висловилися від 40 до 60% (у різних регіонах) респондентів, а за участь – лише 19-30% громадян, прихильники Каллагена вимагали перегляду умов вступу Сполученого Королівства до ЄЕС: зменшення внесків до комунітарного бюджету, самостійного планування розвитку окремих регіонів, необмеженої закупівлі продовольства в країнах Співдружності та ін. [4, с. 43-

46]. Д. Каллаген ще в 1971 р. зробив заяву, що стала прапором «евроскептиків»: «Якщо ми приймемо умови, розроблені Римською «шісткою», то Британія змушена буде вносити 31% у комунітарний бюджет, отримуючи з нього лише 6%... Наші бюджетні надвитрати підуть на зростання економіки Франції, Голландії та Люксембургу» [21, р. 51].

Гостру критику опозиції викликало приєднання Сполученого Королівства до механізму «європейської валютної змії» – режиму валютного курсу країн-членів ЄЕС, який передбачав спільне «плавання» валют у встановлених межах (+2,25% від основного курсу). Курс валют країн ЄЕС вільно коливався щодо курсу долара США, тимчасово реагуючи на нерегульовані спекулятивні переливи капіталу. Цей відхід від фіксованих валютних курсів став початком нового періоду в міжнародних кредитно-грошових відносинах, але розцінювався лейбористами як крок на шляху створення Європейської валютної системи.

Щоб попередити можливе послаблення Співтовариства внаслідок вступу до нього нових членів, процес розширення мав супроводжуватися поглибленням інтеграції. Під час Паризького самміту 19-20 жовтня 1972 р. країни-члени ЄЕС прийняли широку програму у цьому напрямку: реалізація економічного й валютного союзу на кінець 80-х рр. ХХ ст.; заснування Європейського фонду регіонального розвитку; започаткування промислової, науково-дослідної та технологічної політики; охорона довкілля; реалізація протягом 10-річного терміну федеративної моделі політичного союзу [8, с. 145].

На нашу думку, впровадження валютно-економічного і особливо політичного союзу в межах ЄЕС на той час не мало під собою реального підґрунтя, враховуючи глибокі економічні диспропорції в країнах-членах ЄЕС, історичну спадщину та характер функціонування політичних інституцій, особливості ментальності націй і труднощі створення європейської ідентичності, і були неприйнятними для деяких країн, зокрема Великої Британії.

Слід зазначити, що перші кроки на шляху до політичного об'єднання Європи завдали відчутного удару правовому суверенітету Сполученого Королівства. Є досить специфічним і тому потребує аналізу правовий аспект вступу Великої Британії в систему Європейських співтовариств. Дія європейського права ґрунтувалася на поєднанні двох засад: пріоритету права Співтовариств над національним правом і прямою дією європейського права на території країн-членів ЄЕС. Для Сполученого Королівства аналогічна правова доктрина була неприйнят-

ною в зв'язку з наявністю особливого конституційного принципу – «парламентського верховенства», що означав безперечний пріоритет юридичної сили парламентських статутів у порівнянні з будь-якими іншими джерелами права. У Великій Британії, на відміну від інших країн, склалася специфічна система трансформації міжнародних договорів у норми національного права – імплементація. Конституційний «Акт про Європейські співтовариства 1972 р.» був імплементацією Договору про вступ Сполученого Королівства до ЄЕС, підписаного у Брюсселі 22 січня 1972 р. і визнавав, що «всі права, повноваження, обов'язки та обмеження, котрі з'явилися на засадах Договорів, набувають чинності з метою надання їм правової сили і використання в Сполученому Королівстві та будуть визнаватися і діяти згідно з законом» [7, с. 19]. Така правова специфіка Сполученого Королівства створила в майбутньому низку проблем, що виявилися у його відмові визнавати зверхність європейського права та обов'язковість характеру рішень Європейського Суду на своїй території.

Вступ Сполученого Королівства до ЄЕС збігся з початком світової економічної кризи, пов'язаної з черговою арабо-ізраїльською війною та «нафтовим шоком», що завдало відчутного удару пан-європейській ідеології. У жовтні 1973 р. Організація країн-виробників та експортерів нафти ОПЕК прийняла рішення про підвищення цін на нафту з 3 до 11,65 доларів США за барель. Цей процес став причиною структурної кризи індустріальної економічної моделі. Сполучене Королівство, котре забезпечувало 2/3 своїх потреб у нафті за рахунок імпорту з регіону Близького та Середнього Сходу, опинилося серед країн, які найбільше постраждали від кризи [20, р. 93].

Колапс британської економіки сприяв «підігріванню» антиєвропейських настроїв в урядових, політичних і фінансово-підприємницьких колах [8, с. 184]. Ліве крило лейбористів і профспілки вимагали виходу країни з ЄЕС, мотивуючи це тим, що засади його функціонування не сумісні з британською демократичною системою і не відповідають соціальним орієнтирам британських партій. На з'їзді Лейбористської партії у жовтні 1973 р. її лідеру Гарольду Вільсону вдалося уникнути голосування по резолюції з виходу Великої Британії із ЄЕС. З метою використання питання про членство країни в ЄЕС як засобу для перемоги на майбутніх парламентських виборах, Вільсон зорієнтував дебати на умови вступу країни до ЄЕС, прийняті консервативним урядом Е. Хіта.

Доцільно зауважити, що на розповсюдження «евроскептичних настроїв» у середовищі пересічних британців істотно вплинув ментальний чинник, який впродовж століть сформував стереотипи британського світогляду, в якому цінності індивідуалізму домінували над цінностями комунітаризму, що набув європейського забарвлення. Англійський політолог Раймон Арон у 1974 р., відповідаючи на питання про можливість існування поняття «європейське громадянство» зауважив, що «немає таких тварин, як європейські громадяни, а є лише французькі, німецькі чи італійські громадяни» [25, р. 1]. Це свідчило про наявність сильного національного рівня самоідентифікації у британців і те, що перехід владних повноважень на вищий – пан-європейський рівень з поглибленням інтеграційних процесів у межах ЄЕС розцінювався як загроза національному суверенітету Сполученого Королівства [24, р. 685].

У такій складній ситуації Е. Хіт прийняв рішення про проведення дострокових парламентських виборів, які заздалегідь виявилися «приреченими» для консерваторів. Після перемоги на парламентських виборах у лютому 1974 р. лейбористський уряд Г. Вільсона поставив питання про перегляд умов Договору 1972 р. про вступ країни до ЄЕС. На зустрічі 28 березня 1974 р. на Даунінг-стріт із «батьком Об'єднаної Європи» Жаном Монне Вільсон висловив погляд на цю проблему правлячих кіл Великої Британії: «Ми не будемо вимагати перегляду Римських договорів, а всього лише деяких змін у договорі про вступ 1972 року» [12, с. 632]. Британський уряд вимагав збереження преференційного механізму з країнами Співдружності націй, збільшення субсидій на розвиток несприятливих регіонів Великої Британії, зниження цін на аграрну продукцію і полегшення фінансових внесків країни в комунітарний бюджет. Жорстка відмова європейських партнерів переглянути умови Договору 1972 р. змусила уряд Г. Вільсона погодитися з тим, що проблему можна вирішити шляхом реконструкції спільних політик у рамках існуючих інституцій ЄЕС. Досить швидко було врегульоване суперечливе питання між Великою Британією та ЄЕС про надання статусу асоційованого членства країнам-членам Співдружності націй, що дозволило частково вирішити проблему преференційної торгівлі з колишніми колоніями та домініонами через механізм Ломейських конвенцій.

Слід зазначити, що позитивні результати вступу Сполученого Королівства до ЄЕС стали помітні вже на середину 70-х рр. ХХ ст. З 1973 р. британські монополії отримали мож-

ливість значно збільшити обсяг виробленої продукції з урахуванням нових ринків, мати економію на масштабах виробництва і отримувати додаткові прибутки. Збільшилися можливості подальшого накопичення капіталу. Швидко зросла загальна сума британських інвестицій в економіку Західної Європи: в 1971 р. – 985,2 млн. фунтів стерлінгів, у 1974 р. – 2282 млн. фунтів стерлінгів. Одночасно із збільшенням прямих капіталовкладень у ЄЕС зріс і приплив інвестицій ЄЕС в економіку Великої Британії. Якщо з 1962 по 1971 рр. їх загальна сума зросла в 3,5 рази, то за наступне десятиріччя – в 5,5 рази [10, с. 72].

Проте негативних наслідків вступу Сполученого Королівства до ЄЕС у 1973 р. було значно більше. Захищеність його внутрішнього ринку від конкуренції із-зовні напередодні приєднання країни до ЄЕС була значно вища завдяки протекціонізму. Після 1973 р. національний ринок став більш вразливим, оскільки з британських компаній була знята державна протекція (згідно зі ст. 3а та 9.1 частини I Римського договору) [5, с. 143-144]. Торгівля з країнами ЄЕС призвела до значного дефіциту зовнішньоторговельного балансу Великої Британії: у 1970 р. дефіцит складав 719 млн. фунтів стерлінгів, а в 1973 – 1976 рр. – 5547 млн.; у 1973 р. – 1 млрд. фунтів стерлінгів [4, с. 51]. Зростання цін було викликане занепадом економічних зв'язків Сполученого Королівства з країнами Співдружності, оскільки руйнувалася преференційна система і зростав протекціонізм ЄЕС щодо товарів із третіх країн.

Статистичні дані про стан британської економіки, а також оцінка сучасниками європейського вектору зовнішньої політики консервативного уряду Е. Хіта дають привід для різнополярних висновків. Маргарет Тетчер, даючи критичну оцінку діяльності прем'єр-міністра, якого вона змінила 4 лютого 1975 р. на посаді лідера партії, зазначала у мемуарах: «У 1972 р. Е. Хіт пішов на обмеження вилову риби з Північного моря, прийняв безглузду Спільну аграрну політику і погодився з надмірно високими фінансовими внесками заради ілюзорних надбань країни в ЄЕС» [16, с. 410]. Точка зору Ж. Монне про правильність вибору Е. Хіта більш імпонує авторові: «Велика Британія могла вибирати лише між самотнім присмерком і входженням у більш широке ціле» [12, с. 614], що й визначило вступ країни в європейську спільноту на умовах, продиктованих членами «історичного ядра».

Висновки і перспективи подальших досліджень. Проаналізувавши суперечливість «європейського питання» у зовнішній політиці

консервативного уряду Е. Хіта (1970 – 1974 рр.), варто зазначити, що в цей період йшла боротьба як у самій Великій Британії, так і на європейському рівні за входження до ЄЕС і спроби вирішення через Об'єднану Європу нагальних британських проблем: структурного реформування економіки, розширення ринку збуту товарів. Після «нафтового шоку» 1973 р. участь у європейській інтеграції стала приносити Великій Британії більше проблем, ніж помітних здобутків. Гостра боротьба навколо питань про внески до комунітарного бюджету, спільну аграрну та регіональну політику, перспективи політичної інтеграції в межах ЄЕС свідчила про те, що перемога консерваторів-«єврооптимістів» була непевною: 5 червня 1975 р. питання доцільності членства країни в ЄЕС було винесене на національний референдум. Хоча 67,2% британців висловилися на ньому на користь членства країни в ЄЕС, дебати навколо «європейського питання» тривають і в період сьогодення. Таким чином, практичний досвід Сполученого Королівства у вирішенні «європейського питання» допомагає у визначенні пересторог від участі у тотальних загальноєвропейських процесах країнами, які прагнуть до вступу в Європейський Союз, і має бути врахований політичними колами України. Подальших плідних наукових розвідок вимагає проблема формування національної ідентичності британців, яка спрямовує участь у процесах євробудівництва у русло дотримання «постійних і вічних інтересів» провідної держави світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великобритания. Эпоха реформ: [сб. науч. трудов / под ред. А.А. Громыко]. – М.: Весь мир, 2007. – 536 с.
2. Гоці С. Урядування в Об'єднаній Європі / С. Гоці; пер. з італ. К. Тищенко. – К.: К.І.С., 2003. – 286 с.
3. Громыко А.А. Модернизация партийной системы Великобритании / А.А. Громыко. – М.: Весь мир, 2007. – 344 с.
4. Громыко И.А. Из истории вступления Англии в ЕЭС / И.А. Громыко // Новая и новейшая история. – 1980. – № 3. – С. 39-52.
5. Договор об учреждении ЕЭС // Международная жизнь. – 1957. – № 7. – С. 143-158.
6. Європейська інтеграція: [зб. наук. праць / уклад. М. Яхтенфукс, Б. Колер-Кох; пер. з нім.]. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 394 с.
7. Конституционные акты Великобритании. Акт о Европейских сообществах 1972 г. // Конституции зарубежных государств. 3-е изд. / сост. В.В. Маклаков. – М.: БЕК, 2001. – С. 11-25.
8. Копійка В.В. Європейський Союз: заснування і етапи становлення / В.В. Копійка, Т.І. Шинкаренко. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. – 448 с.
9. Крушинський В.О. Британська Європа чи Європейська Британія: Великобританія в європейських інтеграційних процесах / В.О. Крушинський. – К.: Київський університет, 2003. – 214 с.
10. Крылова Л.В. Роль Великобритании в процессе интернационализации капитала в ЕЭС / Л.В. Крылова // Вестник Московского университета. Серия 6. Экономика. – 1986. – № 2. – С. 67-76.
11. Лебедев А.А. Очерки британской внешней политики (60 – 80-е гг.) / А.А. Лебедев. – М.: Наука, 1988. – 303 с.
12. Монне Ж. Реальность и политика. Мемуары / Ж. Монне; пер. с фр. В. Божовича. – М.: Московская школа политических исследований, 2001. – 664 с.
13. Мусис Н. Усе про спільні політики Європейського Союзу / Н. Мусис; пер. з англ. – К.: К.І.С., 2005. – 466 с.
14. Научно-техническое сотрудничество стран Западной Европы: [реферат. сб. АН СССР, ИНИОН / под ред. С.А. Ионова]. – М.: РАН ИНИОН, 1984. – 226 с.
15. Толстов С. Позиція Великої Британії щодо європейської і трансатлантичної інтеграції / С. Толстов, Н. Яковенко // Дослідження світової політики: [зб. наук. праць]. – К.: Наукова думка, 1998. – Вип. 3. – С. 25-33.
16. Тэтчер М. Искусство управления государством: Стратегии для меняющегося мира / М. Тэтчер; пер. с англ. – 2-е изд. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. – 504 с.
17. Шемятенков В.Г. Европейская интеграция / В.Г. Шемятенков. – М.: Международные отношения, 2003. – 400 с.
18. Яковенко Н.Л. Велика Британія в сучасній системі міжнародних відносин: заявка на європейське лідерство / Н.Л. Яковенко. – К.: Науковий світ, 2003. – 227 с.
19. Bell P. France and Britain 1940 – 1994: The long separation / P. Bell. – London – New York: Harper and Row Publishers, 1997. – 183 p.
20. From reconstruction to integration: Britain and Europe since 1945 / ed. by B. Brivati and H. Jones. – L.: Granta books, 1993. – 265 p.
21. George S. An awkward partner: Britain and the European Community / S. George. – 2nd ed. – Oxford – Cambridge, 1994. – 298 p.
22. Hansard's Parliamentary debates, House of Commons. – 25 February, 1970. – Col. 1221

- [On-line resource. Access mode: [http: www.pro.gov.uk](http://www.pro.gov.uk)].
23. Hansard's Parliamentary debates, House of Commons. – 9 May, 2001. – Col. 116 [On-line resource. Access mode: [http: www.pro.gov.uk](http://www.pro.gov.uk)].
24. Howe G. Sovereignty and interdependence: Britain's place in the world / G. Howe // International affairs. – 1990. – Vol. 66. – № 4. – P. 675-695.
25. Meehan E. Citizenship and the European Community / E. Meehan. – London: Sheffield Hallam University, 1993. – 186 p.